

Winnaars en verliezers

Een bundel artikelen over het werk van P. Vergilius Maro

bezorgd door
Rudi van der Paardt

met redactionele medewerking van
Cornelis van Tilburg en Lucette M. Oostenbroek

 Dimensie

stichting voor letterkundige en wetenschappelijke uitgaven

Inhoud

Voorwoord	7
RUDI VAN DER PAARDT Over de poëzie van P. Vergilius Maro	11
WIM HOTTENTOT De <i>Bucolica</i> Een mandje van soepele malvetakken	29
A.D. LEEMAN Complexiteit en intentie in Vergilius' eerste <i>ecloga</i>	52
A.D. LEEMAN Vergilius' <i>Georgica</i> als document van humaniteit	73
P.H. SCHRIJVERS Het leerdicht als artistieke uitdaging	89
DANIEL KNECHT <i>Sacer ignis edebat</i> : het slot van Vergilius' pestbeschrijving (G. III 548-566)	103
V. SCHMIDT De rol van Venus in de <i>Aeneis</i>	116
RITA BEYERS Aeneas in het beloofde land? Acculturatie in de <i>Aeneis</i>	126
V. SCHMIDT In Vulcanus' gouden slaapvertrek	141

VINCENT HUNINK Oorlog en liefde in Vergilius' <i>Aeneis</i>	157
J.J.L. SMOLENAARS De dood van Pallas en van Turnus in Vergilius' <i>Aeneis</i> X en XII De sturende invloed van het homerische model	172
P.H. SCHRIJVERS De retorica van het medelijden en de slotscène van de <i>Aeneis</i>	203
A.D. LEEMAN Bomen vellen Vergilius als schakel in de antieke epische traditie	222
SIMONE MOOIJ-VALK Vergilius en Dante, twee dichters op reis	235
B.L. HIJMANS JR. <i>Aeneia virtus</i> Maphaeus Vegius' <i>Supplementum</i> bij de <i>Aeneis</i>	257
JAN DE JONG 'Per seguir virtute e conoscenza' De omzwervingen van Aeneas in de Italiaanse wandschilderkunst	281
RUDI VAN DER PAARDT Vondels <i>Gijsbreght</i> en de <i>Aeneis</i>	300
JAN VAN DEN BOOM Een romantische Vergiliusnavolging uit de negentiende eeuw	310
Verantwoording	320
Register	323

Voorwoord

Deze bundel bevat een selectie van moderne, Nederlandstalige artikelen over de drie hoofdwerken van de grootste onder de Romeinse dichters, P. Vergilius Maro (70-19 v. Chr.). Dat een dergelijke collectie interessant zou kunnen zijn voor verschillende typen lezers, heeft de uitgave van een soortgelijke bundel over Catullus, het door Harm-Jan van Dam eveneens voor Dimensie bezorgde boek *Langer dan één eeuw* (1991), wel bewezen. Dat vooral leraren-classici het onderhavige boek zullen gebruiken ligt voor de hand: in 1996 zal Vergilius' *Aeneis* centraal staan bij het schriftelijk VWO-eindexamen Latijn, en daarvoor kan het uitstekende diensten bewijzen. Maar ook niet-classici, die hun belangstelling voor Vergilius sinds de schoolbanken behouden hebben of mogelijk zelfs pas door het lezen van een vertaling hebben opgedaan, kunnen in *Winnaars en verliezers* veel van hun gading vinden. Speciaal voor hen is een aantal artikelen door het toevoegen van vertalingen (van citaten; van complete teksten) toegankelijk gemaakt. Exacte informatie daarover vindt men in het hoofdstukje 'Verantwoording'.

Eerst iets over de selectie van de artikelen. Het zal duidelijk zijn dat ik mij bij de voorbereidingen voor deze bundel in een andere positie bevond dan Van Dam destijds: waar hij zijn keuze van geschikte artikelen over Catullus' poëzie vooral heeft kunnen maken door een aantal beschikbare publikaties *niet* op te nemen, heb ik uit de populaire en wetenschappelijke Vergilius-literatuur van Nederlanders en Vlamingen uit de laatste veertig jaar maar een klein gedeelte kunnen kiezen. Een eerste beslissing lag voor de hand: ik heb alleen naar beschouwingen over de *Eclogae* of *Bucolica*, de *Georgica* en de *Aeneis* gekeken en die over de zogenaamde *Appendix Vergiliana* (die naast enig authentiek jeugdwerk voornamelijk niet-vergiliaanse poëzie bevat) meteen terzijde gelegd. Datzelfde deed ik met artikelen over al te beperkte onderwerpen als de juiste tekstconstitutie van een plaats, de betekenis van een vergelijking of kwesties betreffende de relatie tekst versus werkelijkheid. Uit het overblijvende bestand koos ik vooral die opstellen en artikelen die naar mijn mening informatief voor een groter publiek en goed geschreven waren. Twee bijdragen werden mij tijdens de voorbereiding van dit boek aangeboden: het ging daarbij dus niet om reeds gepubliceerde, maar om nieuwe teksten.

37. Men signaleert de veranderingen wel, maar verklaart ze niet. Cartault, p. 648: 'est-ce simplement une imitation depaysée ou Virgile y a-t-il mis malice?' Bailey ad Lucr. I 34: 'cf. Virg. *Aen.* VIII 394... with a characteristic variation'; Conington-Nettleship: 'Virg. may well have wished to change the metaphor for variety's sake.' Highet, p. 236: 'Vergil is clearly echoing, and not less clearly correcting, his Epicurean predecessor.'
38. Cf. de uitvoerige noot van A.S. Pease, *Vergilii Maronis Aeneidos liber quartus*, Darmstadt 1967 ad loc.
39. *TbLL* noemt geen tweede plaats voor de combinatie *devictus vulnere*, ook geen combinatie als *devictus amore*.
40. Lewis and Short, *Latin Dictionary* s.v.: 'to oblige, to lay under obligation, bend, constrain (legally or morally).' Voor een morele verplichting, zie bijv. Plaut. *Asin.* 285 en 850. Terentius gebruikt het vier keer zo: *Heaut.* 394, *Hec.* 168, *Andr.* 561 in combinatie met resp. *amor*, *uxor*, *coniugium*. *Heaut.* 208 toont een gebruik in *malam partem*: *cupiditate devinxit mala*. Cic. gebruikt het vaak, met allerlei nuances, bijv. *Off.* I 17,54 *sanguinis autem coniunctio et benevolentia devincit homines et caritate*. Interessant is ook Luc. VIII 155 *tanto devinxit amore / bos pudor bos castitas castique modestia vultus* (*bos* = Pompeius en zijn exemplarische vrouw Cornelia).
41. *Vinculum* wordt ook nog *A.* XII 30 *metaphorice* gebruikt, waar Latinus tegen Turnus zegt: *victus amore tui, cognato sanguine victus / coniugis et maestae lacrimis, vincla omnia rupi; promissam* (sc. Laviniam) *eripui genero, arma impia sumpsi* (Servius ad loc.: *vincla et religionis et foederis*). Ook hier is sprake van legale of morele verplichting. De combinatie *victus amore* in het citaat is ook interessant. De irrationele sympathie voor Turnus heeft Latinus er toe gebracht om tegen zijn overtuiging in Lavinia niet aan Aeneas uit te huwelijken.
42. Cf. Heinze, pp. 298 en 482 sq.; K. Büchner, *P. Vergilius Maro, der Dichter der Römer*, Stuttgart 1955, p. 433: 'es [die Götter] sind die homerischen Gestalten, nur würdiger.' Uitdrukkelijk volgt hij hierin Heinze.

Oorlog en liefde in Vergilius' *Aeneis*

Vincent Hunink

De Italiaanse dictator Mussolini beschouwde zijn fascistische heerschappij in de jaren dertig als een soort wedergeboorte van het Romeinse Rijk. Hij maakte die parallel dan ook waar mogelijk zichtbaar. Een mooi voorbeeld hiervan is de propaganda die hij voor zijn politiek maakte op postzegels. Verschillende zegels beelden Romeinse thema's uit, voorzien van passende citaten uit klassieke Latijnse auteurs. Zo zien we op een zegel van 20 centesimi uit 1930 een fraai Romeins landschap inclusief tempel, met daaronder de woorden *tu regere imperio populos, Romane, memento* (*Aeneis* VI), ('Gij, Romein, gedenk uw taak te heersen over de volken',¹ een gevleugeld woord uit Vergilius *A.* VI 851). Op een andere zegel troont de oppergod Jupiter boven een weids vergezicht met het *Aeneis*-vers *His ego nec metas rerum nec tempora ponam* (*Aeneis* I), ('Aan hen stel ik geen paal en perk in macht en in tijd'; *A.* I 278). Andere zegels zijn getooid met vergelijkbare citaten uit Horatius.²

De genoemde dichters hadden hun teksten zeker niet bedoeld als legitimatie van het soort macht dat door de Italiaanse fascistten werd uitgeoefend. De citaten zijn zonder scrupules uit hun context gelicht en daarmee grof misbruikt. Dat is natuurlijk niet mooi van Mussolini. Toch is het wel typerend dat hij juist uit deze dichtwerken stijlbloempjes heeft geplukt. De goddeloze Lucretius, de speelse Catullus of de subversieve Petronius komen we bij hem niet tegen: hun werken lenen zich aanmerkelijk minder goed voor propagandadoeleinden.

Het dichtwerk van Vergilius (om me tot hem te beperken) bevat inderdaad elementen die onmiskenbaar het Romeinse Rijk en de heerschappij van keizer Augustus prijzen en bezingen. Zijn epos de *Aeneis* verhaalt hoe de Trojaanse held Aeneas na de verwoesting van Troje op weg gaat naar het westen, samen met zijn familie en een aantal mensen. Ze zijn voorbestemd om een nieuw vaderland te vinden in Italië, waar hun nageslacht eeuwige roem en macht ten deel zullen vallen. Na veel omzwervingen en avonturen komt Aeneas in Italië aan, en legt er de grondslag van wat later Rome zou worden.

Vergilius heeft met dit epos, zijn laatste en meest uitgebreide werk, hoog gegrepen. Hij wilde er een Romeinse *Ilias* en *Odyssee* in geven, een nationaal epos, dat het verre, in mythische nevelen verholde verleden van de Romeinen aanschouwelijk zou maken. Bovendien wilde hij dat verleden verbinden met de tijd waarin hij zelf leefde. Na een lange periode van burgeroorlogen en politieke en sociale onrust in de eerste eeuw v. Chr. was Octavianus, de latere keizer Augustus, opgestaan als bindende factor van de ontredderde staat. In de *Aeneis* zien we iets van de grote hoop en verwachting waarmee werd gekeken naar de uitbouw van zijn macht tot wat het Romeinse Keizerschap zou worden.

Het zijn deze elementen die in de Vergilius-receptie altijd het meest de aandacht hebben getrokken. Vooral enkele boeken in de eerste helft van het werk zijn voortdurend in deze zin gelezen en bestudeerd. Bijvoorbeeld boek II, waarin Aeneas vertelt hoe hij met zijn gezin en zijn vader uit het brandende Troje wegvlucht, boek IV met de beroemde episode van de liefde van Dido en Aeneas, wreed verbroken door de laatste omdat zijn lot hem naar Italië roept, of boek VI waarin hij door zijn inmiddels overleden vader in de onderwereld wordt rondgeleid langs de schimmen van grote Romeinen van de toekomst. Het zijn juist deze boeken die op scholen werden en worden gelezen, en nog altijd verplichte kost vormen voor wie zich met Vergilius bezighoudt. Bij alle maatschappelijke en wetenschappelijke veranderingen door de eeuwen heen is het werk steeds vooral zo geïnterpreteerd: als een groot, nationaal epos dat een nieuwe dimensie toevoegt aan de glorie van Rome. Ook Mussolini's propaganda knoopt aan bij deze traditionele Vergilius-interpretatie.

SCHADUWZIJDEN

In de functie van 'nationaal epos' is de *Aeneis* nog altijd een interessant studieobject voor historici en letterkundigen. Maar voor de meeste lezers is het tegenwoordig niet meer zo aantrekkelijk om het epos op die manier te lezen. Legitimatie van macht, oorlog en imperialisme, luid schallende lof-trompetten van nationalisme en zelfopoffering voor het vaderland, wie loopt daarvoor nog warm?

Er is echter een stroming in de Vergilius-studies opgekomen die het accent legt op heel andere aspecten van de *Aeneis*. Het was altijd al opgemerkt dat Vergilius oog heeft voor menselijk leed en menselijke gevoelens,

en zijn werk op veel plaatsen heeft doordrenkt van mededogen en pathos. Zijn poëzie ademt daardoor een heel andere, meer sombere sfeer dan die van Homerus (hoewel zelfs daar donkere tonen niet ontbreken). Maar deze neiging tot droefheid werd volstrekt ondergeschikt gemaakt aan de vermeende optimistische hoofdtendens in zijn werk. Zelf zei de dichter het immers al aan het begin van zijn werk: *tantae molis erat Romanam condere gentem* ('zo zwaar was de taak het volk van Rome te stichten'; *A. I 33*). Maar in de jaren zestig begonnen de traditionele opvattingen hierover, als over zo veel dingen, te verschuiven. Sommige Amerikaanse geleerden gingen het accent juist op die melancholieke onderstroom in Vergilius' werk leggen, en kwamen daarbij tot radicale, nieuwe interpretaties. Zo ontwikkelde A. Parry in 1963 de theorie dat Vergilius in de *Aeneis* met 'twee stemmen' spreekt: een openlijke, officiële stem van jubel en triomf, maar ook een meer verborgen persoonlijke van spijt. Deze opvatting is door veel latere geleerden overgenomen en uitgewerkt.³ Zij komen tot een heel andere Vergilius, een dichter die vooral sombere kanttekeningen plaatst bij de ontwikkeling van Rome en de daarvoor gevoerde oorlogen.

Een recente exponent van deze als 'Harvardschool' of 'pessimistische school' aangeduide richting is het boek *Further voices in Vergil's 'Aeneid'* van R. Lyne.⁴ Daarin wordt de notie van een 'tweede stem' verrijkt en aan de hand van vele passages toegelicht. Volgens Lyne kan men naast de 'epische stem' ook allerlei andere stemmen horen die deze stem ter discussie stellen, nuanceren of zelfs ondermijnen. De tekst krijgt in deze opvatting een spanning die in de traditionele opvatting nagenoeg ontbreekt. Immers, steeds als de epische stem iets zegt, wordt dat gerelativeerd en in zekere zin ontkracht door de donkere implicaties van andere stemmen.

OORLOG

Deze pessimistische benadering brengt uiteraard, zoals bij alle theorieën, gevaren met zich mee. Maar door de onderbelichte aspecten in het werk eens goed in de schijnwerper te zetten, stelt ze het traditionele beeld van de *Aeneis* ter discussie. Daardoor wordt de weg naar Vergilius opnieuw geopend, niet alleen voor geleerden, die met zo'n theorie weer jaren vooruit kunnen in hun discussies. Maar ook voor gewone lezers. Gelukkig zijn die er nog steeds, getuige de toenemende belangstelling voor Nederlandse vertalingen van klassieken.

Om een indruk te geven van de onvermoede horizons die kunnen open-

gaan achter de *Aeneis*, wil ik graag één bepaalde passage nader bekijken. Met opzet kies ik daarvoor een wat minder bekend gedeelte uit de tweede helft van het werk, de nachtelijke verkenningstocht door Nisus en Euryalus in boek IX.

Voor alle duidelijkheid schets ik eerst in het kort wat er aan de episode voorafgaat. In boek VII hebben Aeneas en zijn mannen de kust van Italië bereikt. Ze varen stroomopwaarts de Tiber op tot aan de stad Laurentum. De lokale koning Latinus is bereid om hun woonplaatsen toe te wijzen, en om zijn dochter Lavinia uit te huwelijken aan Aeneas zelf. Dat kan natuurlijk niet goed gaan... Vergilius wil zijn werk niet zo snel al laten ophouden met een happy end. Inderdaad wordt spoedig roet in het eten gestrooid door koningin Amata. De hand van dochterlief was al toegezegd aan Turnus, de koning van de Rutuliërs, en daar blijft het bij, als het aan haar moeder ligt. De godin Juno laat de zaak escaleren tot een conflict van Rutuliërs en Latijnen onder leiding van Turnus tegen de 'indringers'. De brave Latinus heeft dit niet kunnen voorkomen.

In boek VIII zien we hoe de strijd wordt voorbereid. Turnus zendt een gezantschap naar Zuid-Italië om steun te verwerven. Aeneas begeeft zich voor hetzelfde doel naar koning Euander die in de stad Pallanteum heerst, de plek waar veel later Rome zou worden gesticht. Deze Euander is al voor de Trojaanse oorlog hierheen verhuisd, en leeft in onmin met de hem omringende volkeren. Hij zegt zijn steun toe en stuurt Aeneas verder naar de Etrusken. Die hebben namelijk kort tevoren hun wrede tiran Mezentius verdreven, die vervolgens toevlucht heeft gezocht bij Turnus. Aan het slot van het boek ontvangt Aeneas door bemiddeling van zijn goddelijke moeder Venus een gloednieuw schild, gemaakt door de god Vulcanus. Op dat schild staan verschillende taferelen afgebeeld die vooruitblikken naar gebeurtenissen uit de Romeinse geschiedenis.

In boek IX verschuift de aandacht naar Aeneas' mannen, die op zijn bevel in het kamp zijn achtergebleven, onder leiding van zijn zoon Iulus. In afwezigheid van Aeneas zelf worden ze aangevallen door Turnus en zijn troepen, en wordt ook hun vloot bedreigd. Door goddelijk ingrijpen verbranden de schepen niet, maar veranderen ze in nimfen. Op dit punt (IX 176) dient zich voor de mannen de noodzaak aan om weer in contact te komen met Aeneas: ze worden acuut bedreigd, maar kunnen geen kant op.

DE HELDEN

Dan introduceert de dichter de twee helden van de episode die ik hier wil bespreken, Nisus en Euryalus (A. IX 176-183):

'Nisus hield wacht bij de poort, een dappere krijgsheld, Hyrtacus' zoon: door zijn moeder, de jageres Ida, gezonden was hij Aeneas gevolgd, vlug door zijn werpspies en vliegende pijlen. Naast hem stond Euryalus, de schoonste van allen die in Aeneas' leger de Trojaanse wapenen droegen, een knaap nog, zijn ongeschoren gelaat getekend door het eerste dons der jeugd. Door vriendschap verbonden gingen zij samen ten oorlog; ook nu hielden zij samen wacht bij de poort.'

Aan Nisus is op het eerste gezicht niet zo veel opvallends te zien. Hij is sterk en goed bewapend – niets uitzonderlijks in het epos. Maar Euryalus wordt beschreven als niemand minder dan de schoonste van alle Trojanen. Nu wordt ook in Homerus' *Ilias* de uiterlijke schoonheid van bepaalde helden vermeld. Uiterlijke kenmerken zijn in dat oudgriekse denken rechtstreeks verbonden met karaktereigenschappen: een goede krijger is mooi, en een lafbek of ongehoorzaam type heeft een bochel of een ander lichamelijk gebrek. Deze voor ons wat primitieve manier van denken is hier bij Vergilius ook nog aanwezig.

Maar er is iets meer aan de hand: *bis amor unus erat* (182). De beide helden zijn niet zozeer vrienden, zoals de geciteerde vertaling van M.A. Schwartz suggereert, maar houden van elkaar. Dat is toch wel ongebruikelijk in het epos. De liefde is daarin als motief weliswaar niet afwezig, maar op het slagveld is ze doorgaans toch ver te zoeken. Het enige voorbeeld van twee vrienden die meer lijken te zijn dan alleen maar vrienden, is dat van Achilles en Patroclus in de *Ilias*. Maar in de tekst van Homerus blijft de precieze aard van hun relatie steeds impliciet, hoewel er al in de oudheid druk over gediscussieerd is. De lezer kan hooguit zijn conclusies trekken uit bijvoorbeeld het uitzinnige verdriet van Achilles als Patroclus is gedood. Maar nergens blijkt dat ze 'van elkaar houden' in een vergelijkbare zin als Nisus en Euryalus.

Ook Vergilius is voorzichtig in zijn bewoordingen, maar hij heeft het hier toch onmiskenbaar over een homo-erotische liefdesrelatie.⁵ De beide helden kwamen al eerder in de Aeneas voor, in een scène in boek V. Ook daar lag de nadruk op de schoonheid van Euryalus (V 295 en 343 sq.) en de liefde van Nisus voor de jongen (V 296 en 334). Ze lijken het bekende Griekse model van pederastie te belichamen: een relatie van een oudere man en een jongen van uiterlijk een jaar of achttien, waarbij de oudere zorg en verantwoordelijkheid draagt voor de jongere, en in bepaalde gevallen seksuele verlangens mag bevredigen die de jongen geacht wordt nog niet te

hebben. Euryalus wordt hier onmiskenbaar als jongen aangeduid. Vooral het detail van het voorzichtig ontlukende dons op zijn wangen is een bekend motief uit de antieke literatuur.⁶ Het duidt het einde van de puberteit van de jongen aan, en daarmee het naderend einde van de seksuele relatie. Wie een baard heeft is een man, en mannen behoren geen passieve rol meer te vervullen. Euryalus is nog net niet helemaal man, maar al wel een flinke jongen. Met dit detail lijkt de dichter dus te suggereren dat de relatie tussen Nisus en Euryalus op haar hoogtepunt is. De passie die in het verloop van de episode als een rode draad zal gaan lopen, wijst daar ook op. Van het uiterlijk van Nisus krijgen we geen scherp beeld, maar zijn bezorgdheid voor Euryalus, die al in boek V een rol speelde (V 334-8) en die ook hier zal blijken, karakteriseert hem als de oudere.

ZUCHT NAAR ROEM

In het eerste gedeelte van het verhaal (184-313) zien we hoe Nisus spontaan met het plan komt om iets groots te verrichten. Hij wil in het geheim uit het kamp weggaan om Aeneas op de hoogte te brengen van de gevaarlijke toestand. Zijn jonge vriend 'stond verbluft, door zo grote zucht naar roemrijke daden getroffen' (A. IX 197) en wil met hem meegaan. Dat wordt door Nisus afgeslagen, omdat hij de jongen niet aan het gevaar wil blootstellen en diens moeder geen verdriet wil doen. Maar Euryalus volhardt en zet zijn zin door. In een nachtelijk beraad met de leiders van het kamp zet Nisus het plan uiteen. Het wordt enthousiast ontvangen en er worden hun enorme geschenken in het vooruitzicht gesteld.

Het voornaamste model van de episode is een passage uit het tiende boek van Homerus' *Ilias*, waarin Odysseus en Diomedes vanuit het Griekse kamp een nachtelijke verkenningstocht ondernemen naar het kamp van de Trojanen.⁷ Maar al op het eerste gezicht zijn er belangrijke verschillen tussen de beide teksten. Bij Homerus is de oorlogssituatie relatief eenvoudig: Grieken vechten tegen Trojanen. Maar in de *Aeneis* is de situatie minder overzichtelijk door de verdeeldheid van de diverse volkeren in Italië. Dat geeft de tekst al direct iets diffuus.

Iets dergelijks geldt voor het plan van de nachtelijke expeditie. In de *Ilias*-tekst zijn de Grieken in gevaar. De leiders kunnen er 's nachts niet slapen van de zorgen en vragen om een vrijwilliger voor een verkenningstocht. Diomedes meldt zich aan en mag zelf een compagnon uitkiezen. Iedereen

wil graag mee, maar Odysseus wordt de gelukkige. De beide helden bewapenen zich en vertrekken. Dat is al met al een vertrouwenwekkend handlingsverloop: de leiders bedenken een plan en dat wordt enthousiast en daadkrachtig uitgevoerd. Bij Vergilius is het echter niet meer allemaal zo eenduidig en helder. Zo is het opvallend dat het plan van de expeditie door Nisus zelf wordt bedacht (A. IX 184-187):

'Leggen de Goden deze gloed in ons hart of wordt voor een ieder tot een god zijn vurig verlangen? Een strijd of een andere grote daad te beginnen drijft mijn geest mij aan, reeds lang het rusten moe en nietsdoen.'

Nisus krijgt zijn plan niet duidelijk door een god ingegeven, en reageert ook niet op een verzoek van hogerhand om vrijwilligers.

Verschillende van zijn woorden hebben bovendien een wat donkere tint, hoewel de vertaling van Schwartz dat hier verdoezelt: *dira cupido* om iets groots te verrichten is niet 'een vurig verlangen', maar een 'vreselijk verlangen'; een geest die *nec placida contenta quiete* is, is niet zozeer het rusten en nietsdoen moe, maar 'neemt geen genoegen met vredige rust'. Zulke uitdrukkingen werpen een ander licht op zijn motieven. Ook de daaropvolgende discussie tussen Euryalus en Nisus brengt twijfel en nuancering met zich mee die in het homerische voorbeeld volkomen ontbreken: Nisus is bang voor een slechte afloop en is bezorgd om het lot van zijn vriendje en diens moeder. Hij wil eigenlijk helemaal geen compagnon, in tegenstelling tot de homerische Diomedes. Maar Euryalus wil om dezelfde reden mee als waarom Nisus hem wil achterlaten: liefde voor de ander.

Naast passie introduceert Vergilius ook sentiment in de tekst. De reactie van een van de leiders op het plan is diepe ontroering. Hij pakt de beide jonge helden bij de schouders en barst in tranen uit. Maar is dat werkelijk alleen maar bewondering voor zoveel moed, of zit er ook wat angst achter? Nog meer tranen vallen er als Euryalus in de krijgsraad spreekt over zijn moeder die nog van niets weet en vraagt of iemand haar namens hem wil troosten (A. IX 292 sq.):

'Tot tranen bewogen hoorden de Trojanen dit aan; meer dan alleen de schone Iulus, langs wiens geest het beeld van zijn geliefde vader vluchtig streek.'

Iulus belooft dat hij haar zal beschouwen als zijn eigen moeder, en geeft hun de nodige berichten voor zijn vader mee, 'maar de winden verstrooiden alles

en gaven het doelloos prijs aan de wolken' (IX 312 sq.). De donkere onder-tonen van passie en sentiment worden hier nog eens aangevuld met een expliciete aanduiding van onheil. Als lezers zien we de beide helden bepaald niet met een gerust hart vertrekken!

MOORD EN DOODSLAG

Toch gaan ze met ferme tred de nacht in (314 sqq.). Meteen belanden ze in een sombere omgeving tussen de slapende krijgers en de her en der liggen-de wapens van de tegenpartij. Net als Odysseus en Diomedes richten Euryalus en Nisus een verschrikkelijk bloedbad aan onder de vijanden. Daar is op zichzelf niets mis mee, in het epische kader althans. Maar het moorden wordt hier tot een ware razernij. Zelfs de als een mooie jongen aangeduide Serranus valt in zijn slaap ten prooi aan het meedogenloze wapengeweld van Nisus (335-8). Anders dan in het geval van Euryalus inspireert de schoonheid van de jongen hem dus niet tot enige tedere gevoelens. Sterker nog: Nisus gaat zelfs letterlijk als een beest tekeer (IX 339 sqq.):

'Het was of een hongerige leeuw door een volle schaapskooi woedde – de razende honger drijft hem: hij bijt en sleurt het zachte vee, verstomd van angst; hij brult met bloedige muil.'

Het is enigszins verontrustend dat deze vergelijking onmiddellijk komt na de brute moord op Serranus: kan woeste razernij een reactie zijn op kwetsbaarheid en schoonheid? Is blind geweld de keerzijde van tederheid en liefde? Pijnlijke vragen, die de dichter voorzichtig lijkt aan te stippen. Typerend genoeg komt ook in de liefvallige Euryalus een ware moordlust naar boven (IX 342 sq.):

'Niet minder moordde Euryalus; ook zelf ging hij woedend tekeer en hij doodde veel volk zonder naam.'

Pas na enige tijd komt Nisus tot zichzelf:

'Maar Nisus – want hij begreep dat zij door te felle moordlust werden gedreven – sprak in 't kort: "Laten wij ophouden, reeds nadert het vijandige dag-licht. Voldoende straf is voltrokken, wij hebben een weg door de vijand gebaad."'

Hierbij moeten we bedenken dat aan het moorden in de *Ilias*-passage uiteindelijk (X 509-511) een einde komt door een simpele interventie door de godin Athene. Zij waarschuwt Diomedes om het niet te bont te maken en terug te gaan naar het kamp. Maar terwijl door haar ingrijpen de razernij van de krijgers als sneeuw voor de zon verdwijnt, wordt zij bij Vergilius alleen tijdelijk onderdrukt, en blijft een zware spanning voelbaar. Opmerkelijk genoeg is van goddelijk ingrijpen in de hele scène geen sprake.

Veel verder gaat Vergilius van zijn model af in de uitwerking van het verhaal. Bij Homerus komen Odysseus en Diomedes aan het begin een spion van de tegenpartij tegen, genaamd Dolon. Deze wordt door hen duchtig aan de tand gevoeld, met de verzekering dat hij gespaard zal worden. Van hem vernemen ze allerlei strategisch belangrijke details. Ten slotte hakken ze hem zonder een spoor van schuldgevoel of cynisme alsnog zijn hoofd af, onder het motto 'elke dode vijand is er één minder', en reppen zich naar het door hem aangeduide kamp van de vijanden om daar hun slag te slaan. Vergilius heeft deze hele episode geschrapt: bij hem begint de moord en doodslag, zoals gezegd, onmiddellijk nadat Nisus en Euryalus hun eigen kamp verlaten hebben. Het lijkt erop of de dichter het motief van de gevangenneming heeft verplaatst: niet een spion van de tegenpartij, maar een van de twee strijders wordt gevangen genomen. Hierdoor kan het verhaal een radicaal andere wending krijgen.

Veelzeggend zijn de steeds duidelijker zinspelingen op de naderende slechte afloop. Aan het einde van de moordpartij maakt Euryalus fraaie buit (IX 359-366):

'Euryalus roofde [...] het borstsieraad van Rhamnes en diens bandelier met gouden knoppen. die eens de rijke Caedicus naar Tibur als geschenken voor Remulus zond, toen hij van uit de verte gastvriendschap met hem sloot. Remulus had toen hij stierf ze aan zijn kleinzoon geschonken, na wiens dood zij oorlogsbuit van de Rutuliërs werden. Die roofde Euryalus en gespte hij – ach, tevergeefs – om zijn sterke schouders. Toen zette hij de goed passende helm van Messapus met mooie pluimen versierd zich op het hoofd. Zij verlieten het kamp en zochten veiliger plaatsen.'

De pracht en praal van de wapens krijgen een sombere kleur door het veel-betekenende 'ach tevergeefs' (*nequiquam*) dat er direct op volgt. Euryalus' razernij en eerezucht blijken hem de das om te doen. In het holst van de

nacht is een troep ruiters onderweg naar koning Turnus. Tragisch genoeg is het juist zijn zojuist buitgemaakte, glimmende helm die de jonge krijger verraaft. Nisus en Euryalus slaan op de vlucht, maar Euryalus wordt daarbij zozeer belemmerd door zijn buitgemaakte wapens dat hij niet kan ontkomen, in tegenstelling tot Nisus (384 sq.). Bij Homerus keren Odysseus en Diomedes triomfantelijk terug met schitterende buit, maar hier luidt juist die buit Euryalus' dood in.

Liefdespassie blijkt vervolgens Nisus te gronde te richten. Op het moment dat Euryalus gevangen genomen wordt, zou hij makkelijk weg kunnen lopen, al was het maar om het aantal slachtoffers beperkt te houden tot één. In plaats daarvan blijft hij staan, ten prooi aan radeloosheid (IX 390 sq.):

'Arme Euryalus, waar liet ik u achter, waar vind ik uw spoor terugzoekend de lange weg, die kronkelt door het bedriegelijk woud?' Na enig aarzelen besluit hij tot een privé-guerrilla tegen de vijanden, maar als ze na zijn eerste treffer Euryalus dreigen te doden, is zijn reactie buiten alle proporties (IX 424-431):

'Maar toen, zinneloos van angst, schreeuwde Nisus het uit: niet langer kon hij zich in het donker verbergen: niet langer een zo groot leed verdragen. "Treft mij, ja mij! Ik deed het! Richt uw wapens op mij, Rutuliërs! Heel het bedrog is het mijne. Hij heeft niets gewaagd, niets gekund; de hemel en de sterren roep ik aan als getuigen. Te zeer slechts beminde hij zijn ongelukkige vriend." Zo riep hij smekend.'

Niets van dit soort passie en sentiment is te vinden in het homerische voorbeeld. Helaas voor de arme Nisus halen zijn pathetische smeekbeden niets uit. Euryalus wordt meedogenloos aan het zwaard geregen. In het indrukwekkende beeld van zijn sterven komen bruut geweld en fragiele schoonheid samen (IX 431-437):

'Het met kracht gedreven zwaard drong Euryalus in de ribben en verscheurde de blanke borst. Hij stortte stervend neer en over zijn schone leden vloeiende het bloed en de hals zonk neer op de schouder, zoals wanneer een purperen bloem door de ploeg van de wortel gesneden verkwinde sterft of de papaver door regens bezwaard met moede hals het hoofd naar de aarde buigt.'

In deze geladen passage vinden we een bekend homerisch motief: een stervende krijger wordt vergeleken met een papaverbloem. Maar Vergilius heeft het bewust gecombineerd met een ander beeld: dat van de door een ploeg afgebroken bloem. Dat is een erotisch motief dat we kennen uit Sappho en Catullus;⁸ de bruit afgebroken of vertrapte bloem brengt bij hen het verlies van maagdelijkheid en seksuele onschuld tot uitdrukking. Opnieuw wordt zo de liefde van de jongens in de epische context gebracht. Het beeld getuigt van ontroering en mededogen, maar het roept ook vragen op. Voordat Euryalus sneuvelde, zagen we hem woedend tekeergaan en moorden, in een staat van razernij die bijzonder schril afsteekt bij dit beeld van prille onschuld.

Bij de dood van zijn jonge vriend verliest Nisus zijn laatste restje zelfbeheersing, en stort zich op de aanvoerder van de vijanden. Hij weet hem een dodelijke wond toe te brengen, maar moet dat met zijn eigen leven bekopen. Zijn laatste moment voert het pathos van de scène naar een nieuwe climax (IX 444 sq.): 'Doorstoken wierp hij zich neer op zijn dode vriend en vond daar eindelijk rust in vredige dood.' Maar opnieuw is de tekst niet eenduidig. Hier wordt hetzelfde bijvoeglijk naamwoord *placidus*, 'vredig', gebruikt als in Nisus' eerste woorden (187). Bovendien klinkt in de werkwoordsvorm *quievit*, 'vond rust', duidelijk *quiete*, 'rust', door. Zoals ik al aangaf, vertaalde Schwartz de woorden van Nisus nogal vaag, zodat in zijn vertaling de parallel niet uit de verf komt. Maar hij is niet zonder betekenis: de 'vredige rust' waarmee Nisus aanvankelijk geen genoegen kon nemen heeft hij nu onbedoeld toch gekregen: in de dood.

ONRUST

Ons, de lezers van deze episode, is die rust nog niet gegund. Wanneer we gaan letten op de donkere nuances in de tekst, blijkt hij vragen op te roepen die zich niet zo gemakkelijk laten beantwoorden.⁹ Het is niet voldoende om te constateren dat Vergilius hier 'oog voor leed' heeft. Daarvoor zijn de details te verontrustend. Door vergelijking met het achterliggende homerische model wordt heel duidelijk zichtbaar hoe de dichter aan zijn verhaal bewust een negatieve wending heeft gegeven. De hele expeditie wordt overschaduwd door sombere voorspellingen en melancholie. En onze helden sneuvelen niet gewoon na een normaal gevecht, maar in een melodramatische climax waarin hun wederzijdse liefde een belangrijke rol speelt. Heel opvallend is ook de homo-erotische inkleuring van de scène, die in verband

gebracht kan worden met andere passages in Vergilius' werk. In de *Aeneis* zijn nog andere jonge krijgers te zien die zeer sterke gevoelens voor elkaar vertonen (zo bijvoorbeeld Codon en Clytius in X 324 sqq.). En in de bekende tweede *ecloga* bezingt de herder Corydon zijn hartstochtelijke, maar ongelukkige liefde voor de slaaf Alexis, een passage die traditioneel wordt uitgelegd als een stukje verkapte autobiografie.¹⁰ Deze factoren lijken erop te duiden dat de dichter hier meer doet dan het inlassen van een stukje sentiment.

Anderzijds kunnen we ook niet zeggen dat de liefde en het lijden in deze episode een verontwaardigde aanklacht vormen tegen de meedogenloze oorlog, of er een stralend contrast mee vormen. De passie van Nisus en Euryalus is niet vrij van schuld. Van begin tot eind zijn ze in de macht van eerbij, liefde, blinde razernij en roekeloze zelfopoffering. De resultaten zijn dan ook verwoestend: ze gaan beiden te gronde, en hun expeditie wordt een algehele mislukking. Het enige wat ze bereikt hebben, is een stijging van het dodental aan beide kanten. Hun hoofden zullen door de vijanden zelfs op stokken gespietst als trofeeën worden meegevoerd (IX 456 sq.). Op het moment dat Nisus zijn eeuwige 'vredige rust' bereikt, kan de lezer zich afvragen of de meer tijdelijke vorm ervan in regel 187 misschien toch niet beter was.

Als Vergilius de liefde werkelijk wilde inzetten tegen de oorlog, had hij haar beter wat lieflijker kunnen maken. Door de jongens te laten deserteren, en ze te laten vertrekken naar vredige, verre landen, of tenminste door hun alleen maar tedere, edele gevoelens toe te dichten. In plaats daarvan zien we rauw geweld, met name bij de twee geliefden zelf. Het paar staat midden in de oorlogsgruwelen, maar verzet zich daar allermindst tegen. Bovendien is er in de *Aeneis* misschien wel sprake van vraagtekens ten aanzien van de oorlog, maar deze worden niet tot uitroepetekens. De oorlog wordt nergens zonder meer ter discussie gesteld. Integendeel, hij wordt uiteindelijk gerechtvaardigd met een beroep op de goden en de onwrikbare lotsbestemmingen ten aanzien van Rome.

Misschien is dat voor ons wel de bitterste pil: deze dichter beseft de verschrikkelijke kanten van de oorlog, en toch keurt hij hem niet af. Het leed dat erdoor veroorzaakt wordt, ziet en voelt hij, en hij schenkt er alle aandacht aan, maar wordt er toch geen pacifist door. Zelfs de liefde, die zo'n gemakkelijk contrast van de oorlog had kunnen zijn, blijkt er juist onontwarbaar mee verstrengeld. De liefdespassie van Nisus en Euryalus is ten nauwste verbonden met oorlogspassie.

Het zijn onaangename vragen die rijzen, wanneer ook de donkere plekken

in de *Aeneis* de aandacht krijgen die ze verdienen. Hoe meer je Vergilius leest, des te meer lijkt de tekst zich aan eenduidige antwoorden te onttrekken. De dichter is er niet op uit de oorlog simpelweg te rechtvaardigen of af te wijzen: zijn visie is complexer, en, in klassieke zin, 'tragischer'. In de episode van de liefde van Nisus en Euryalus kunnen we een kleine tragedie lezen die het grote, droevige verhaal van de onvermijdelijke oorlog aanschouwelijk maakt.

DE DICHTKUNST

Maar nog is het laatste woord over de twee jonge mannen niet gezegd. De dichter besluit de passage met een persoonlijk commentaar (IX 446-449):

'Gezegend beiden! Zo iets mijn zangen vermogen, komt nooit de dag, waarop het nageslacht u zal vergeten, nooit, zolang Aeneas' stam woont aan de onwrikbare rots van het kapitoel en Rome's vader over Rome heerst.'

Waarom precies zijn de beide helden *fortunati ambo!*, 'gezegend beiden'? R. Lyne (n. 4, pp. 234 sqq.) heeft betoogd dat de dichter in deze woorden een directe, romantisch getinte reactie geeft op de voorafgaande passage. *Fortunati*, aldus Lyne, heeft betrekking op de 'felicity in love' van Nisus en Euryalus, en meer in het bijzonder hun vereniging als minnaars in de dood,¹¹ een bekend thema uit de Romeinse elegie. Maar gezien de catastrofale afloop van het verhaal is het op zijn minst bevreemdend om hier te spreken van eenduidig liefdesgeluk. Aandacht voor 'further voices' is heel goed, denk ik, maar we moeten ook weer niet overdrijven. *Fortunati ambo!* is eerder een uiting van diepe sympathie en medelijden met hun tragische lot. De 'zegen' van het paar kan alleen maar gelegen zijn op het literaire vlak: in de troost der poëzie waarin hun fatale liefde vereeuwigd wordt. Over de oorlog mag Vergilius zijn bedenkingen hebben gehad, aan het voortbestaan van Rome en de waarde van zijn dichtwerk twijfelt hij hier niet serieus.

De Nisus & Euryalus-scène leidt nog steeds tot sterk uiteenlopende interpretaties, zoals de hele *Aeneis*. Enige recente bijdragen over de episode zijn: Erich Potz, "Fortunati ambo". Funktion und Bedeutung der Nisus/Euryalus-Episode in Vergils "Aeneis", in: *Hermes* 121 (1993), pp. 325-334; Steven Farron, *Vergil's Aeneid: A Poem of Grief and Love*, Leiden 1993 (Mnemosyne Suppl. 122), pp. 1-30; 155-164. Een gloednieuw commentaar is: Philip Hardie, *Vergil, Aeneid book IX*, Cambridge 1994 (Cambridge Greek and Latin Classics).

Potz lijkt de klok te willen terugdraaien. Hij legt het accent vooral op oorlogsroem en patriottistisch gedrag, en laat de donkere kanten nadrukkelijk buiten beschouwing. Farron stelt juist dat het gedrag van Nisus en Euryalus wel degelijk als immoreel en kwalijk wordt geschilderd. Maar in zijn opvatting wordt dat *overschaduw*d door hun hevige, zelfvernietigende liefde. Vooral voor deze passie zou Vergilius' bewondering hebben: vandaar de grote lofprijzing aan het slot. Toch lijkt ook dit een wat eenzijdige verklaring die aan de duistere kanten van de episode uiteindelijk te weinig recht doet.

NOTEN

1. Alle vertalingen uit de *Aeneis* zijn genomen uit: Vergilius, *Aeneis*, vertaald door M.A. Schwartz, Amsterdam 1989 (herdruk van een uitgave uit 1959). Schwartz heeft de Latijnse verzen vertaald in ritmisch proza.
2. Over deze fascistische propaganda op Italiaanse postzegels, zie Reinhard Hirth, 'Propaganda recylata; Vergil, Horaz und Augustus auf Briefmarken der Mussolini-Zeit', in: *Der altsprachliche Unterricht* 23 (1990) 1/2, pp. 97-108. Hierin staan ook verschillende zegels afgebeeld.
3. Adam Parry, 'The two voices of Virgil's *Aeneid*', in: *Arion* 2 (1963), pp. 66-80. Zie verder onder meer: Michael C.J. Putnam, *The Poetry of the Aeneid*, Cambridge Mass. 1965 (herdrukt Ithaca/London 1988); W.R. Johnson, *Darkness visible, A Study of Vergil's 'Aeneid'*, Berkeley/Los Angeles/London 1976; Gordon Williams, *Techniques and Ideas in the 'Aeneid'*, New Haven/London 1983; James J. O'Hara, *Death and the optimistic Prophecy in Vergil's 'Aeneid'*, Princeton, New Jersey, 1990. Voor een vergelijkbare interpretatie van Vergilius' *Georgica*, zie het recente commentaar van Richard Thomas (Virgil, *Georgics*, edited by

Richard F. Thomas, Cambridge 1988, 2 delen).

4. R.O.A.M. Lyne, *Further Voices in Vergil's 'Aeneid'*, Oxford 1987.
5. Moderne begrippen als 'homoseksualiteit' en 'homo-erotiek' zijn strikt genomen onbruikbaar met betrekking tot de oudheid. Om praktische reden gebruik ik de term 'homo-erotiek' hier desondanks. Ik duid daarmee erotische handelingen en verhoudingen tussen personen van gelijk geslacht aan. Voor een overzicht van recent onderzoek naar antieke homoseksualiteit zie: David M. Halperin, *One hundred years of homosexuality, and other essays on Greek love*, New York/London 1990. Een standaardwerk is: K.J. Dover, *Homoseksualiteit in het klassieke Griekenland*, Amsterdam 1989 (vertaling van: London 1978). In het werk van Vergilius komen nog meer homo-erotische motieven voor, zie aan het slot van dit artikel, met noot 10.
6. Het motief komt in neutrale zin al voor bij Homerus, o.a. in *Odysee* X 278 sq., maar heeft in de eeuwen daarna een homo-erotische connotatie gekregen.
7. Voor invloed van Euripides' *Rhesus* zie: B. Pavlock, 'Epic and tragedy in Vergil's Nisus and Euryalus episode', in: *Transactions and Proceedings of the American Philological Society* 115 (1985), pp. 207-224. Pavlock verwijst ook naar oudere literatuur over de Nisus en Euryalus-scène (p. 207 met noten 1 t/m 5).
8. De homerische papaver-passage in *Il.* VIII 306-308; vergelijk ook XVII 53-60. Voor de vertrapte dan wel afgeknakte bloem, zie Sappho 105c LP; Catullus XI 21-24; LXII 39-46. Voor de geschiedenis van deze *topos* zie A. Rutgers van der Loeff, 'Het sterven van de rode bloem', in: Harm-Jan van Dam (ed.), *Langer dan één eeuw*, Leiden 1991, pp. 129-138 (red.).
9. In het bovenstaande heb ik niet alle punten kunnen noemen. In zijn bespreking van de episode wijst Michael Putnam (n. 3; pp. 48-59) op verschillende andere parallellen, onder andere met het vertrek uit Troje in boek II, de tocht naar de onderwereld in boek VI en het verhaal van Orpheus en Eurydice in *G.* IV.
10. Zie bijv. Donatus, *Leven van Vergilius*, 9: '(Vergilius) voelde zich meer aangetrokken tot slavenjongens. Het meest hield hij van Cebes en Alexander. De laatste noemt hij in de tweede van zijn *Bucolica* "Alexis", en hij had hem gekregen van Asinius Pollio. Beide jongens waren behoorlijk ontwikkeld; Cebes was zelfs een dichter.' Voor de homo-erotisch te duiden passages in Vergilius' werk, zie Saara Lilja, *Homosexuality in republican and Augustan Rome*, Helsinki 1983, pp. 62-70. Lilja's uitgangspunten zijn weliswaar aanvechtbaar, maar zij geeft wel een handzaam overzicht van de bewuste teksten.
11. Een soortgelijke interpretatie is te vinden bij Williams (n. 3), pp. 205-207.